

Zoran Božič, SETŠ, ŠCNG Nova Gorica in Fakulteta za humanistiko Univerze v Novi Gorici

PRVA SVETOVNA VOJNA V SREDNJEŠOLSKIH BERILIH MED DVEMA VOJNAMA

Prispevek obravnava odmeve na 1. svetovno vojno v slovenskih srednješolskih berilih v obdobju med dvema vojnama. V dvajsetih letih 20. stoletja se poleg drugih pojavljajo tudi zapisi o soški fronti, ki se povezujejo z izpovedjo bolečine zaradi izgube Primorske. Posebnost je berilo, izšlo v okvirih fašistične Italije, ko je moral sestavljavec izpovedovati narodno zavest in obsojati vojne grozote na prikrit način. V tridesetih letih se pojavljajo samo še sestavki s tematiko umika srbske vojske na Krf oz. solunske fronte, saj Kraljevina Jugoslavija ni mogla graditi državotvorne zavesti z zapisi o trpljenju ali junaštvu poražencev.

Konec 1. svetovne vojne, razpad Avstro-Ogrske in nastanek Kraljevine SHS, predvsem pa plebiscit na Koroškem in podpis Rapalske pogodbe leta 1920 so pomenili usodne spremembe za razvoj in tudi možnost nadaljnega obstoja slovenskega naroda. Z novo državo se je bistveno izboljšal položaj slovenskega jezika, še zlasti v šolstvu: slovenščina je postala učni jezik tako na osnovnošolski kot na srednješolski ravni, leta 1919 pa smo dobili tudi svojo univerzo. Obenem smo izgubili južno Koroško in Primorsko, skupaj z mesti Celovec, Gorica in Trst, ki so bila za časa avstro-ogrske monarhije pomembna izobraževalna oz. kulturna središča. Primorsko, ki se je z izgradnjo bohinjske železnice začela še hitreje razvijati (v Gorici je bila leta 1913 ustanovljena prva slovenska državna gimnazija), je najprej prizadela soška fronta, za tem pa še obdobje fašizma, ko so bile ukinjene slovenske šole in je bila slovenščina izgnana iz javnosti, zato je velik del prebivalstva, še zlasti izobražencev, emigriral bodisi v novo južnoslovansko državo bodisi v oddaljene države čez lužo.

Berila v času Kraljevine SHS

Te zgodovinske okoliščine so imele pomembne posledice tudi za slovenska srednješolska berila: po polstoletnem izhajanju v Celovcu so ponovno nastajala v slovenskem središču, Ljubljani. Najprej so izšla predvojna spremenjena oz. dopolnjena Brinarjeva berila za meščanske šole in Westrova berila za nižje srednje šole, tem pa so se v teku prvega desetletja pridružila še nova Grafenauerjeva berila za višje srednje šole. V berilih za nižjo stopnjo je najti kar nekaj odmevov na samo vojno, tudi na grozote soške fronte. Zelo prepričljivo je frontno »mesarsko klanje« upodobil pesnik Igo Gruden (*Naskok*, Brinar III, str. 142):

Kot reke, ki se po povodnji razlijejo, kolone se divje čez polje razvijajo, razpenijo, vzpoljejo, ob žične zapreke že pljuskuje, bijejo, ljudje kot zblazneli kričijo in vpijejo, v zmešnjavi in zmedi morijo in koljejo počez in posredi ... Vmes

mine, šrapneli, granate, torpedi, strojnih pušk ropotanje, rohnenje, ječanje, vsa zmes kot potres zdvijanih teles grmi do nebes: Na nož, na nož!

Mladi bralec je lahko razbral, da vojna ni samo kruta, nečloveška, ampak je pravzaprav norost. Še bolj sugestivno sliko fronte lahko najdemo v spominskem zapisu Alojzija Resa, ki spominja na najboljše ekspresionistične literarne vložke Ivana Cankarja (*Ob slovesu iz Gorice*, Wester II, str. 195):

In videl sem goreče vasi in požgane gozdove. Videl sem z gorko človeško krvjo oškropljeno kraško skalovje in mlake krvi na ohribju ob Soči. Videl sem Smrt, kako se je raztegnila pošastno, da je zarila noge v kraške čeri Doberdobske planote in naslonila režečo lobanjo na Krnsko pogorje. Slišal sem njen krohot, da me je pretreslo do mozga.

Povsem drugačen je zapis Rada Murnika, ki v slogu napete kriminalke opisuje tveganje na bojišču, ko slovenski vojak ob truplu italijanskega naleti na strupeno kačo, skrito pod obleko umrlega (*Kdaj me je bilo res strah*, Wester II, str. 159):

Zdaj pa nazaj! Priplazim se zopet do onega kodrolasega Italijana. Kar se zganem – mrlič se premika! Vroče me izpreleti, zatrepetam po vsem životu. Kaj je to? Kaj je to? Sapa mi zastaja, duši me. Srce me zaboli, kakor bi ga zgrabila ledena pest. Počasi mi gomezi mraz po laseh, po hrbtu, po mozgu. Pogledam natančneje – premika se rokav one roke, ki drži bodalce!

Dve besedili povezujeta soško fronto z izgubo Primorske. Ivan Lah se vsebinsko navezuje na Gregorčičevo preroško pesem *Soči* (*Mi*, Wester III, str. 22):

In Soča je naša tekla krvava, branili bregove smo skalnate nje; mi vemo, kje narod pod grudami spava, kje tujci zdaj last si njegovo laste!

Še bolj je zanimiva izpoved Franceta Bevka, enega od kasnejših voditeljev narodnoosvobodilnega odpora na Primorskem. Razkosanje slovenskega etničnega ozemlja in izgubo Koroške, Porabja in Primorske primerja s Kristusovim križanjem (*Spomladi 1919*, Brinar III, str. 112):

V Korotanu so kronali našo glavo, v Prekmurju so nam pripeli roke, v Gorici prebili nam naše noge, s krvjo smo preplavili Sočo in Dravo, v Versaillesu prebodli so naše srce ...

Anton Debeljak pa v svoji preprosti, a lirično spevni in doživljajsko močni pesmici sicer izraža bolečino in prizadetost zaradi ravnanja tujcev, a obenem upanje, da se bodo zgodovinske krivice nekoč popravile (*Slovenska zemlja*, Wester IV, str. 119):

Zemlja slovenska, zemljica sveta, tujec po tebi sega z roko, meni je tožno, meni je težko, ko da mi pšica meri v oko. Zemljica rodna, zemljica plodna, majhna si, majhna, pa te dele. Kdaj že od grude kos so ti vzeli – vedno še rane sveže skele! Veli moj Joža, Krpan moj krepki, da mi je dana vajina pest: svet bi na dlani nesel v zavetje, cela bi stala naša posest.

Budalovo berilo iz leta 1928

To berilo z naslovom *Slovenski cvetnik* je nekaj posebnega, saj je bilo izdano v Gorici za časa fašizma, ko so bile že vse slovenske šole ukinjene. S kraljevim odlokom naj bi se namreč v višje srednje šole na območju Julijske krajine uvedel pouk slovenščine kot tujega jezika, verjetno pod pritiskom mednarodne skupnosti zaradi raznarodovalne politike, predvsem pa kot pesek v oči, saj ta pouk ni nikoli res zaživel. Zato je berilo izšlo v dveh izdajah, prvi samo slovenski, drugi pa z dvojezičnima naslovnicama in jezikovnim dodatkom za italijanske dijake. Avtor Andrej Budal je v berilo uspešno vključil slovenska klasična besedila in na prikrit način izpovedal pravico

vsakega naroda do svobode, obenem pa obsodil imperialistični pohlep po tujih ozemljih in uporabo vojne za rešitev mednarodnih sporov nasploh.

To je storil tako, da je najprej vključil nekaj besedil, s katerimi je poveličeval lepoto italijanske preteklosti in sodobnosti. Prav mu je prišel zapis zgodovinarja Simona Rutarja o bližnjem Ogleju (*Mogočna Akvileja*, str. 122):

O sijajnosti in mogočnosti Akvileje slišimo od starih pisateljev samo en glas. Imenujejo jo »za Rimom največje, najmogočnejše, najbogatejše in najživahnejše mesto v Evropi, ki se posebno odlikuje po krasoti javnih in zasebnih poslopij«.

Le malokdo ve, da je bil slovenski realisti Anton Aškerc tudi vnet popotnik. Budal je vključil njegovo pesniško doživetje Neapeljskega zaliva (*O bella Napoli – addio!*, str. 138):

Potaplja v morje že se Kapri, Sorent za nami tam leži, hladeč med drevjem se zelenim ... domov naš parobrod hiti. Ej, utva bela, ladja nagla, kaj pač mudi se ti tako? Kje lepše je na svetu božjem za dušo mojo, za oko?

Ob teh promocijskih besedilih pa najdemo tudi sestavke iz starorimske zgodovine, ki izpovedujejo pravico do svobode. Anton Funtek je to vključil v svoje doživetje krščanske zgodovine (*Žive plamenice*, str. 159):

In niti klic, niti svit ne mine nikoli več: »Smrt robstvu!« to klic gromovit; »Za Krista!« to svit blesteč. Brezmejen je tvoj zločin, od njega trepeče svet ... Na veke je tvoj spomin preklet, preklet, preklet! Na zlatem prestolu sedi car Neron upadlih lic. Svobode, krščanstva gori po zemlji tisoč plamenic.

Še bolj nazoren je dramatičen zapis Frana Saleškega Finžgarja, v katerem pripovednik zelo jasno obsodi imperialistični pohlep Rimljanov (*Forum Romanum*, str. 175):

Tempelj ob templju, krog in krog vrste stebrov, krasne bazilike, sohe najumetnejšega dleta, po tleh marmor in mozaik, govorniški oder, komicij in »miliarium aureum«, bel steber z zlato krono na vrhu, od katerega vodijo ceste s Fora na vse strani sveta, po katerih korakajo čete Rimljanov podjarmljat mirne narode in po katerih zmagoslavno dovajajo v verige okovane kneze in kralje. Forum Romanum – srce vsega sveta, in ceste s trga – same žile dovodnice, dovodnice zlata, bogastva, plena in zaslužjenih narodov!

Zelo jasna obsodba krutosti vojne pa je vključena v pripoved Franceta Bevka. Gre zgodbo o izvršitvi smrtne kazni nad šestimi mladimi vojaki, ki so se uprli nesmiselnemu povelju. Vsi vojaki se solidarizirajo z obsojenimi (*Kdo bo streljal?*, str. 236):

Narednik je čakal par trenutkov, nato se je razhudil. »Ali ste mevže? Kdo bo streljal? No?« Zopet je bilo vse tiho. Pol obrazov je pobledelo. Eni so gledali naravnost, toda vsi v pozoru, z rokami ob bokih, kakor da čakajo kazni. Narednik jih je pozval še enkrat z neizbranimi besedami, nato je stopil k častniku. »Pokorno javim, nihče se noče priglasiti«.

Berila v času Kraljevine Jugoslavije

V 30. letih, ko je bila sprejeta oktroirana ustava in je prišlo do krepitve unitarizma, so izšla vsebinsko in didaktično zelo napredna Bajčeva berila za nižje srednje šole in Gasparijeva berila za meščanske šole. Žal se po 2. svetovni vojni niso več uporabljala, prva zaradi ideološke ozkosti nove oblasti, druga pa zaradi ukinitve meščanskih šol. V skupni državi južnoslovanskih narodov, kjer so skušali brisati razlike med nacionalnostmi in graditi enotnost na združevalnosti kraljevske oblasti, je začelo prihajati do razlike v vrednotenju vojnih dogodkov na severozahodu in na jugovzhodu države. Slovenci smo kljub zmagovitemu preboju avstro-ogrske-nemške vojske pri

Kobaridu končali vojno kot poraženci na reki Piavi, Srbi pa kljub begu pred avstro-ogrsko vojsko in rešitvi na Krk kot zmagovalci solunske fronte. Zato se ne pojavljajo več sestavki z opisovanjem soške fronte, pač pa zgolj sestavki, ki opisujejo trpljenje ali junaštvo srbskih vojakov.

Spominski zapis slovenskega pričevalca Josipa Jerasa živo predstavlja strahote, ki jim je bila podvržena srbska vojska po umiku preko albanskih gora in rešitvi na grški otok Krk (*Otok smrti*, Gaspari III, str. 8):

Na obrežju so bila kar skladišča golih mrličev, ki so bili zloženi kot metrska drva drug vrh drugega. Skladovnica je bila visoka kot odrasel človek in dolga deset in več metrov. Sem so prinašali in zlagali mrliče ves dan. Naslednji dan je priplula posebna francoska pogrebna ladja in jih je odpeljala na skrajni južni del Krfa, kjer jih je spustila v valove.

Sestavek neimenovanega avtorja opisuje kraljevo vlogo pri bodrenju vojakov v težkih vojnih razmerah (*Kralj Peter v albanskih gorah*, Bajec I, str. 92):

Nato se je obrnil k ostalim vojakom in nadaljeval: »Nič ne obupujte, prijatelji! Dokler bomo imeli tako zvestih in vdanih vojakov, se domovini ni bati. Vse bo še dobro, kmalu se povrnemo ko zmagovalci v to ubogo, ljubljeno deželo, ki jo sedaj zapuščamo.«

Celo omemba trpljenja primorskih Slovencev se uporabi za poveličevanje kralja, njegove dobrote in upanja, ki ga prinaša kraljevska oblast. Ob kraljevem obisku Ljubljane je spregovorila delegacija zatiranih Primorcev, kar je ohranjeno v pričevanju Pavla Plesničarja (*Poljub neodrešeni domovini*, Gaspari I, str. 28):

»Pisali smo bratom v Trstu, na Goriškem in v Istri, da prideš, svetli knez, med nas, pa so nabrali to cvetje ne tej sedaj tožni naši zemlji, da vidiš našo ljubezen, našo nado! Srce najboljših Tvojih sinov in hčera Te pozdravlja iz njih: Pozdravljen car! Pozdravljajo Te oni, ki hočejo zmagati!«

Po atentatu na kralja Aleksandra leta 1934 je več sestavkov, s katerimi se v berilih ohranja kult osebnosti in preko kralja, imenovanega Ujedinitelj, utrjuje mit jugoslovanske enotnosti. Zapis o poti krste s kraljevim truplom od Splita do Beograda spominja na dogajanje ob smrti jugoslovanskega predsednika Tita, le da se v osemdesetih letih 20. stoletja takšna besedila niso več pojavljala v šolskih berilih (*Na zadnji poti*, Bajec III, str. 6):

Vso dolgo pot je spremljal pogrebni vlak nepretrgan, gost špalir našega ljudstva, ki je klečalo ob progi in s solzami žalovalo. Skromni Ličani, ki so imeli v našem kralju svojega velikega prijatelja, so poljubovali železniško progo in strmeli za vlakom, ki se je bolj in bolj oddaljeval. Kakor na božjo pot so prihajali iz najbolj oddaljenih vasi k progi, prinašali cvetje in prižigali svečke.

Zelo poseben in tudi dandanašnji aktualen pa je prav tako anonimen sestavek, ki utemeljuje jugoslovansko enotnost na spravi med Srbi in Slovenci, dvema narodoma, ki sta se v 1. svetovni vojni borila na nasprotnih straneh. Spominski zapis govori o srbskem vojaku, ki so mu na povelje Slovencev v avstrijski vojski požgali domačijo. Ta Srb se kasneje bori na Koroškem in po plebiscitu vključi v vojsko Kraljevine SHS. Nekega dne v sovojaku prepozna Slovence, ki je prizadel njegovo družino. Namesto, da bi se mu maščeval, se zlomi in mu odpusti (*Brat*, Gaspari II, str. 7):

»A zakaj ga nisi prebodel? ... Ali je vreden usmiljenja?« so vprašali. On pa je ihtel od bolesti in muk. Nazadnje se mu je iztrgalo iz prsi: »Saj mi je brat ...« Obmolknili so vsi. Niso našli besede, s katero bi bili povedali, kaj se godi z njimi. Čutili so samo, da se je zgodilo nekaj čudnega, nerazumljivega, nekaj velikega, čemur ne dobe izraza.

Pregled pojavljanja tematike 1. svetovne vojne v srednješolskih berilih med dvema vojnoma lahko strnemo z ugotovitvijo, da je ta velika vojna odmevala drugače kot druga svetovna vojna, iz katere smo Slovenci izšli kot zmagovalci. V dvajsetih letih 20. stoletja se poleg zapisov o umiku srbske vojske na otok Krk in o solunski fronti v osrednjih berilih pojavljajo tudi zapisi o soški fronti, ki se navezujejo na prizadetost zaradi italijanske zasedbe Primorske. V zamejskem Budalovem berilu, ki je izšlo za časa fašizma, je sestavljavec izpovedoval narodno zavest in obsojal vojne grozote na prikrit način. Osrednja berila v tridesetih letih prinašajo samo še sestavke s tematiko trpljenja in junaštva srbske vojske, saj je Kraljevina Jugoslavija slovensko soško fronto razumevala kot manjvredno bojevanje končnih poražencev. Pač pa se v teh berilih gradi državotvorna zavest s poveličevanjem povezovalne vloge kralja Aleksandra, seveda predvsem po njegovi nasilni smrti leta 1934.

Za konec – izhodišče za primerjavo s srbskimi in italijanskimi berili

Ta bolj priložnostna raziskava o odmevih na 1. svetovno vojno v slovenskih srednješolskih berilih med dvema vojnoma bi bila lahko ustrezno izhodišče za primerjavo s sočasnimi srbskimi in italijanskimi berili, še zlasti tistimi za nižjo stopnjo srednje šole. Za zdaj glede na prva poizvedovanja lahko postavimo zgolj hipotezo, da se je ta tematika v treh različnih okoljih vključevala na tri različne načine.

Domnevamo lahko, da je bila v srbskih berilih 1. svetovna vojna problematična tema, predvsem glede na dejstvo, da je bila ta vojna za Srbe tudi bratomorna vojna. Večina Srbov se je seveda borila na strani antante in so iz vojne izšli kot zmagovalci, vendar gre le za tiste južno od Save oz. Donave. Vojvodina pa je bila del avstro-ogrskega imperija in so se zato vojvodinski in seveda tudi madžarski Srbi borili na strani napadalcev. To domnevo potrjuje tudi primer znanega pisatelja Miloša Crnjanskega, ki je leta 1923 izdal roman o 1. svetovni vojni. Ker se je boril na napačni strani, srbska literarna kritika dela ni priznala za srbski roman.

Povsem drugače je bilo v italijanskih berilih, kjer so 1. svetovno vojno, imenovano še zlasti velika vojna, poveličevali kot zmagovalno vojno, čeprav je bila italijanska vojska v preboju pri Kobaridu potisnjena skoraj do Benetk in še danes izraz Caporetto v ljudskem jeziku pomeni velik poraz. Ne glede na to in ne glede na drugo dejstvo, da se je veliko število Italijanov dalmatinskega in istrskega in tržaškega porekla borilo na strani sil osi in je ravno tako šlo za bratomorno vojno, so bila italijanska berila nasičena s sestavki o veliki vojni, podobno kot so bila slovenska berila tega tipa po letu 1945 nasičena s sestavki o 2. svetovni vojni.

↙ POVZETEK

Analiza pojavljanja tematike 1. svetovne vojne v srednješolskih berilih med dvema vojnoma razodeva, da je ta velika vojna odmevala drugače kot 2. svetovna vojna, iz katere smo Slovenci izšli kot zmagovalci. V dvajsetih letih 20. stoletja se poleg zapisov o umiku srbske vojske na otok Krk in o solunski fronti v osrednjih berilih pojavljajo tudi zapisi o soški fronti, ki se navezujejo na prizadetost zaradi italijanske zasedbe Primorske. V zamejskem Budalovem berilu, ki je izšlo za časa fašizma, je sestavljavec izpovedoval narodno zavest in obsojal vojne grozote na prikrit način. Osrednja berila v tridesetih letih prinašajo samo še sestavke s tematiko trpljenja in junaštva srbske vojske, saj je Kraljevina Jugoslavija slovensko soško fronto razumevala kot manjvredno bojevanje končnih poražencev. Pač pa se v teh berilih gradi državotvorna zavest s povečevanjem povezovalne vloge kralja Aleksandra, seveda predvsem po njegovi nasilni smrti leta 1934.

↙ Viri in literatura

- Bajec, Anton (in drugi), 1931–35: *Slovenska čitanka za srednje šole I–IV*. Ljubljana: Banovinska zaloga šolskih knjig in učil.
- Božič, Zoran, 2010: *Slovenska literatura v šoli in Prešeren*. Ljubljana: Založba Tangram.
- Brinar, Josip, 1920–23: *Čitanka za meščanske šole I–IV*. Ljubljana: Kraljeva zaloga šolskih knjig in učil.
- Budal, Andrej, 1928: *Slovenski cvetnik za srednje šole*. Gorica: Tiskarsko podjetje L. Lukežič.
- Gaspari, Anton (in drugi), 1939–40: *Slovenska čitanka za meščanske šole I–IV*. Ljubljana: Banovinska zaloga šolskih knjig in učil.
- Grafenauer, Ivan (in drugi), 1921–30: *Slovenska čitanka za višje razrede srednjih šol I–IV*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- Štepec, Marko (ur.), 2010: *Slovenci in prva svetovna vojna 1914–1918*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Wester, Josip, 1921–22: *Slovenska čitanka za srednje šole I–IV*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.